

Войната и женското образование в автобиографичните и публицистичните портрети на Анастасия Тошева*

Проблемът за ролята на българската жена през българския XIX век е изведен през фигурата на една от първите българки, получили светско образование навън, Анастасия Тошева и нейните словесни прояви. Представата ни за женската просветителска публичност се допълва веднъж от късните ѝ възрожденски материали – „Поощрение на българките към напредъка“, „Елхово“ и „Габрово“, по страниците на в. „Право“ и сп. „Училище“. И втори път се осмисля маргиналният женски глас, разглеждайки следосвобожденските мемоари на Анастасия Тошева. Спомените ѝ от 1911 г. се явяват и първата публикувана автобиография, написана от жена на български език. Преди това има автобиографията на Райна Попгеоргиева от 1877, но книгата е написана на руски език.

Войната в живота на Анастасия Тошева е по-слабо застъпен разказ в сравнение с историята на образованата и образоващата жена. Макар в автобиографичния портрет просветителският замисъл да доминира, все пак контурите на темата за войната (Кримската война, Руско-турската освободителна война, Балканските войни и в Първата Световна война) заемат небезинтересно място. Изследователският фокус не взима под внимание единствено авторепрезентацията и женската гледна точка за девическото образование и политическия контекст, но и търси пресечните и конфликтни мъжки визии по „женския въпрос“. Освен погледът на съвременниците (Захари Княжески, Атанас Иванов, Димитър Панайотов, Никола Начов, „Един железничанин“ и др.) върху ролята на руската възпитаничка, любопитен епизод е замесването на името ѝ като „скандалозен въпрос“ на страниците на взаимно полемизиращите се издания – „Напредък“ и „Век“.

Накратко ще бъдат маркирани само няколко тематични посоки във връзка с поставянето на автобиографичния и публицистичен портрет на Анастасия Тошева в центъра на възрожденските обществени разногласия. Първата посока парадоксално обвързва разпространението на секуларизираното познание у нас с религиозната мисъл, затова условно ще го наречем „религията отваря класното училище“. Този

* Статията излиза по проект „Фикционално и документално в българската проза на XIX век. Аналогии с чуждестранната литература“, финансиран от ФНИ, № КП-06-М 70/2 от 13.12.2022.

пласт на противоречия и допълващи се алтернативи отвежда към възникването на девическото образование и възпитание през Българското възраждане, която не е единствено част от просвещенската идеология. След като е създадено през 1857 г. второто българско девическо училище (след шуменското, 1856) към църквата св. „Св. Димитър“ в Стара Загора, е поканена една от първите чуждестранни възпитанички да преподава. Само след година неочаквано са преустановени първите стъпки на новобългарската женска просвета и училището затваря врати 5 години. Възобновяването на учебния процес е като отговор на настъпилото разпространение на протестантската пропаганда в града в лицето на американските мисионери Теодор Байнгтън и Чарл Морс. Оказва се, че едни извънобразователни фактори спомагат за повторната поява на българското светско училище за момичета. Утвърждаването на източно православната вяра чрез противопоставянето на протестантството провокират българска обществена мисъл да прояви интерес към женския въпрос. Говорейки са нови светски предмети в разширяването на учебните програми като етика, физика, преводна литература, педагогика през втората половина на XIX век и в мъжките, и в девическите училища, трябва да следим и за този успореден и все още актуален модел на световъзприятие у възрожденците. Именно религиозното образование и неделните проповеди на А. Тошева довеждат до отварянето на класното женско училище на 14 август 1863 г. С един популярен, образен и клиширан език автобиографичният разказвач отваря темата за борбата за българска църковна независимост и идеологическите ѝ употреби („трябваше да се почне борба с враговете, силни във всяко отношение [...] трябваше да се работи тактично и умело за прибиране на ученичките от протестантското училище; ето защо всеки неделен ден от черква се канеха госпожите в училището, гдето приготвена, тълкувах им някой текст от прочетеното в черквата, евангелие, или им държах кратка реч за образованието на жената, за възпитанието на децата, особено наблягах на религиозното възпитание“ (Тошева 1911: 14–15).

Вторият тематичен фокус за въвличането на Ан. Тошева във възрожденските диспути може да го формулираме като „персоналистичен“ – в обсега му са откровените завистливи обиди по повод обществените симпатии и популярността ѝ. Автобиографичният разказ на А. Тошева визират трудно обяснимите причини от здравно естество: заради „опустошителната епидемия, гърлобол“ (Тошева 1911: 11). Цялостното изследване на Елена Георгиева върху живота и педагогическата дейност на възрожденката разгръща културно-историческите и социално-икономически

предпоставки за тези спъвания, следствие от Кримската война и разцеплението на „два лагера“ – от една страна, на еснафите и средно заможните слоеве на населението, от друга реакционно настроените чорбаджии“ (Георгиева 1996: 14 и сл.). Фигурата на А. Тошева както през 60-те години на XIX век в Стара Загора, така и през 70-те години в Габрово става на прицел на публични полемики и интриги, на „злостните одумвания на турските първенци“. В тази връзка интерес представлява анонимното публично писмо във в. „Право“ през 1871, подписано от псевдонима „Един железничанин“. В „Отворено писмо към съотечествениците ми в Железник“ (в. Право, VI, 30, с. 119, 20 септ. 1871) с фигуративен език и остра полемичност е представен демоничният образ на чорбаджийските първенци, главни виновници за уволнението на Ан. Тошева. В публицистичната ѝ апология са представени в диаметрална светлина и изконно противопоставяне между: жертвата и насилника, своя и чуждия, положителния образ на просветителката с високи нравствени критерии и отрицателните конотации на властимащия без морал и познание: „Защо и достоуважаемата госпожа Анастасия Тошева и тя остави отечеството ни и сега е в Габрово? [...] Лъжат се и много се лъжат онези демагоги, които мислят да възвърнат средновековната система.. [...] Чие сърце може да не скърби, като си представи, че един от най-добрите градове в България с учебните си заведения, става жертва на пъклената ненавист и Хегемонство (чорбаджийското „Аз съм“ докога ще владее между нас?).“ (в. Право, VI, 30, с. 119, 20 септ. 1871, с. 2).

Безспорно интерес представлява автобиографичният ѝ разказ за нейното уволнение след над седем години учителска дейност и след видимите резултати на нейните възпитанички, някои от които успяват да завършат Белградската гимназия с цел да преподават. С фино чувство за ирония и на места остри саркастични бележки към училищните настоятели Тошева лаконична представя епизода по причините да прекъсне преподаването си в Стара Загора. В разказа ѝ причините за нелепото **уволнение**, които дават само част от училищните настоятели на хвърчащо листче, е нейното здравословно състояние („Като виждаме Вашето слабо здраве, страхуваме се да не отслабнете още повече, затова Ви уволняваме.“). А конкретният повод по спомените е застъпничеството ѝ пред годежа на сина на училищния настоятел, Петър Сливков и нейна колежка Желка Попиванова, към която обаче някой друг имал също намерения. По повод една обикновена „случка“ от своя живот героинята прави паралел с известни фигури от световната история като Хр. Колумб. „Бих запазила това *листче книга* и щях да поръчам да ми го турят на гроба, както Колумб заръчал да

зароят с него и оковите му, но пожарът в 1877 год. унищожил този паметник на неблагодарност, преглътнал този хап, ако и да беше горчивичък! (Тошева 1911: 19-20).

Известно е, че първото българско женско дружество през Възраждането е „Добродетелно женско дружество“, основано от Кр. Пишурка в Лом през 1857 г. Близо десетилетие по-късно през 1866 г. Анастасия Тошева активно участва в създаването на второто подобно дружество в Стара Загора с председателка Тошка Господинова. В автобиографията си руската възпитаничка отделя специално внимание на тази важна обществено-културна инициатива. В разказа за старозагорското женско дружество „картинно“ и „релефно изпъква образът на българската учителка като обществена деятелка, която събира нови членки, изнася беседи, ръководи неделно училище и устройва забави“ (Паскалева 1984: 169). Допълнителна дружеска дейност има за цел развитието на членуващите жени и тяхното самообразование и към подпомагането на ученичките. Самоинициативата на отделни лица е насочена към опубличностяването на фигурата на българската жена, свързана е с приобщаването ѝ към просветенските механизми на самообразоващата се и самоусъвършенстваща се интелигенция. В този смисъл следосвободенският текст на А. Тошева дава гласност на едно назряло ново самоосъзнаване на жените и запечатва едни типични процеси от средата на XIX век. Заявяването на възрожденската просветителка да бъде чута, да ѝ бъде помогнато да се образова и да присъства в социалното пространство е именно този „процес на учредяване на модерната публичност и в частност на литературната“ (Станева 2009: 48). Неслучайно този епизод от мемоарното повествование на А. Тошева заема централно място, като към конкретната фактология от имена, има известно разкрояване и героизиране на паметния ден от учредяването на дружеството: „От първото събрание при църквата „Св. Никола“ се позна, че се разбра ползата от предложения начин на саморазвитие, госпожите се надпреварваха в паричните си вноски и се записваха за членки. Особено трогателна гледка, докарваща сълзи, беше явяването на една стара почетна жена [...] и се обърна към присъстващите с тези думи: „Ами стари баби приемате ли помежду си за членове?“ (Тошева 1911: 16).

Сантиментално-приповдигнатата реторика на писателката за основаването на дружеството е едно от онези ценни събития, към които приканва читателите към заинтригуване, така че да станат преносители на паметта за ролята на българската просветителка. В „Автобиографията“ на А. Тошева обаче се оказва, че е сгрешено

името на женското дружество – наречено е „Майчина грижа“ вместо „Майчина любов“. Всъщност паметта ѝ избледнява четири десетилетия по-късно и Тошева разменя имената на двете дружества, които се свързват с нейната самоинициатива през Възраждането. През 1870 А. Тошева участва в учредяването на габровското женско дружество „Майчина грижа“, което също изиграва роля относно женския въпрос и плахото и небезпроблемно отдръпване от патриархалната обществена структура.

Колкото и важен да се оказва женският дискурс за авторката, а и за бъдещите изследователи, именно тези нейни смътни спомени се оказват онова слабо звено в разказа ѝ. Тази дребна фактологична неточност след това с малки изключения като например в монографията на Елена Господинова (Георгиева 1996: 38–39) е рутинизирано и без необходимото критическо усъмняване повторена в редица научни и научнопопулярни статии от Й. Василев, К. Зографова (Василев 2000: 24; Зографова 2006: 23; Павлович 2022; Михайлова 2022) и др. Оставяме встрани въпросът за небезобидната практика от лекотата, с която се възприемат и възпроизвеждат възрожденските, а и не само, текстове от вторична литература или от самите източници. Тук ще маркираме бегло темата за конструирането на представата ни за дадена персонална история или история около дадено събитие, при които има оскъдни данни. Оказва се, че за част от липсващите полета върху българската възрожденска култура използваме фактологията от мемоарите на авторите, очевидци на своята епоха. До каква степен обаче автобиографичният наратив може да функционира и като биографично-историографски, като иззема ролята му?

За снабдяването на отделни неясни и неизвестни моменти около някоя по-маргинална личност литературните историци са заставени да разрешават понякога непосилни загадки. Две са посоките за разрешаването на подобни бели петна, които „възпрепятстват“ и само отчасти обезсилват изследователските търсения – 1) признаването на липсата и непредоверяването на разказани спомени, заглъхващи и видоизменящи действителността и историческия факт и 2) обратната посока, четенето на автобиографичния разказ като изходна точка за сглобяване на липсващите парчета от историческия пъзел или неговата въобразена версия. Тук, разбира се, има и още едно разклонение на изведените посоки – от една страна, съпоставянето на един мемоарен текст с друг за същото събитие или име, а от друга, издирването или познаването на допълнителни документални източници.

В случая с неточната фактология в автобиографията на А. Тошева можем успоредно да четем много по-ранно излязлата автобиография на нейния съвременник и съгражданин Атанас Иванов. В нея е посочено правилното име „Майчина любов“ за старозагорското женско дружество, на което авторът е и подпредседател (Иванов 1979: 38). Отделно „Майчина любов“ се среща по страниците на в. „Македония“ и сп. „Читалище“, като самият устав, съставен от А. Иванов, е и обнародван (в. „Македония“, 17.08.1870, № 74). Тук обаче трябва да внесем още едно уточнение, което е важно с оглед темата за границите на достоверността в мемоарите. Оказва се, че Ат. Иванов от своя страна дава грешна година – 1853 вместо 1850, за емблематичния възрожденски епизод от историята на жените у нас – първите дипломирани български със светско образование навън. От своя страна Ан. Тошева посочва точния ден (22 март 1850) и подробностите около тайното им пътуване заедно с Александра Михайлова, племенницата на Захарий Княжески. Излизането им извън българските предели става възможно единствено чрез травестиране на младите момичета с мъжки дрехи, приемането на мъжки имена и последвалото 20-дневно бавене в Букурещ заради новите им паспорти („това наше тайно тръгване с коне през Балкана до Русчук костваше много на нашия благодетел, който трепереше на всякъде да не ни познаят стопаните на конете, че сме момичета и да ни издадат; та едва в Гюргево, целувайки земята, благодареше на Бога за избавлението ни; там съблякохме мъжките си дрехи.“ (Тошева 1911: 5).

В „Черти и записки от живота на Атанас Иванов, бивши учител в Стара Загора“ (1885) прави впечатление, че името на Анастасия Тошева е силно маргинализирано дори в случаите, в които тя има водещо значение за сметка на собствения автопортрет. Такъв е примерът с активната обществена роля на възрожденката за развитието на женското училище и пансион в Стара Загора. Интересно е как диалогизира мемоарният лаконичен фрагмент у А. Иванов „Пансионът се надзираше от 4 гражданки заедно със стария учител – писателя на тия записки“ (Иванов 1979: 31) с просторния разказ у А. Тошева. В него „по-благоразумните Ст.-Загорски граждани“ и „членовете на черковната община“ търсят името ѝ като представителна публична фигура и настояват точно тя да застане начело на девическото образование. Героинята пресъздава възможността да бъде назначена на висока йерархична позиция не през личния ѝ избор, а през склоняването и разрешението на съпруга ѝ Тошо Тошев, почти отсъстващ в автобиографията. Консервативното отношение към жената през 60-те години на XIX век и

доминиращото мъжко присъствие в различните публични сфери е пресъздадено през реторическия метод за убеждаване жената да напусне пределите на домакинството и ръководието. В спомените прозира една скрита критика към потиснатия от мъжа женски глас в сцената с необходимостта от изреждане на редица доводи. Те са от различно естество – както в посока към просвещенски и цивилизационни идеали, така и към религиозна нетърпимост към не-своята вяра, така и към вклиняване на чувство за дълг и задължение към националните каузи и към инвестираното от руските благотетели образование („Членовете на черковната община убедиха съпруга ми, да се постави по-горе от безумните нападения, че *за пари прави жена си даскалица*, а да се съедини с тях и да работи за доброто на града и народа и с примери му представиха пагубните сетнини от загнездяването на протестантите по между ни със своето протестантско училище [...] Най-силно влияние направиха убежденията върху ми, да взема учителска служба за противодействие срещу враговете на православието и народността ни [...] защото руския народ (Княз Самарин) е жертвал за образованието му; та съм била длъжна да не закопавам придобитото, а да го посея, с като да изпълня дълга си към народа си и с това ще изпълня желанието на своя благотетел, Захарий Княжески“ (Тошева 1911: 13–14).

Връщайки се към смесването на имената на женските дружества в Тошевата автобиография, обръщаме поглед върху по-съществения въпрос относно избирателните механизми на паметта на героинята. Тя дава понякога точни дати, изрежда множество възрожденски имена на български учителки и общественички, за някои от които историята на възрожденската жена набавя единствено от спомените на А. Тошева. Става дума например за систематичното изследване на Виржиния Паскалева и споменатите епизодични женски фигури, за които научаваме в разяснителните бележки, че се срещат в автобиографичния разказ на А. Тошева. От друга страна, героинята бърка фактите, но за нея те са понякога второстепенен елемент, от знаково значение е да създаде една идеализирана представа за мястото на високообразованата жена в българското публично пространство и така да се я включи към големия доминиращ разказ през Възраждането. Автобиографичният портрет на А. Тошева е изграден до голяма степен като портрет на задължената пред своите благотетели мъже: даскал Паню, Захари Княжески, княз Самарин, Сава Филаретов, х. Господин Славов, Иван Стоянов и др. Спрямо тях „приснопаметните наши граждани“ (Тошева 1911: 10) героинята от позицията на 74-годишния си път все още остава в по-слаба и подчинена позиция. „Почнах и там [Габрово – б.м, А.С.] сказки и беседи, спомага от колегите си и поддържана от настоятелството, наредихме и

женско дружество „Майчина любов“ [става дума за „Майчина грижа“ – б.м, А.С.], което растеше, крепнеше и за късо време почна да става пример за подражание. На другата година настоятелството се съгласи и отвори девически пансион.“ (Тошева 1911: 20–21). Н. Александрова, разглеждайки темата за женското образование, доминиращите колективни нагласи и гласове на „мъжете еманципатори“ във възрожденската публицистика, поставя един сериозен литературоведски проблем за потенциалния риск „да попаднем в цикъла на натрапчиви повторения, които сякаш обричат всяка история на българските да наследява готови формули и готови истини от предходната“ (Александрова 2012: 91, 92). Авторката дава за пример късните спомени на Райчо Каролев, поставящ под въпрос публичната еманципация на Ан. Тошева в Габрово през 1870 г.: „накарахме училищните настоятели да я прогласят, разбира се, за очи само, за управителка на главното женско училище (а в същност управлявахме ние“ (Каролев 1926: 92). Това е един показателен епизод от мемоарните репрезентации на женската публичност и по-конкретно на замесването на Ан. Тошева и нейното „добро име“ в публични разногласия и интриги на страниците на периодичния печат именно през 70-те години на XIX век.

Във фокуса на първите редове от „Спомени от живота ми“ е ясната мотивировка за написването на книгата – реабилитирането на мъжката фигура. Зад привидната скромност на авторката („затова реших да напиша някои слаби спомени за онези лица, с които е свързан моя живот, това правя не за мой спомен, не за моя чест, а за хората, мои благодетели, които на времето си са били полезни, но сега са забравени.“ (Тошева 1911: 3), на не малко места в словесния ѝ портрет изпъква самозаявяването на една интелигентна и успешна за времето си просветителка с активна обществена дейност. В повечето разкази се чува модерната женска публичност през Българското възраждане – от артикулирането на полученото навън светско образование през изтъкването на множеството културно-образователни изяви (речи, слова, проповеди по време на празници) и някои публицистични и преводни присъствия до посвещаването на близо 30-годишното си преподаване в български девически училища.

В заключение, макар автобиографичният разказвач да убеждава читателя коя е причината за написването на книгата и по-скоро коя не е, всъщност доста маргинално стои фигурата на благодетеля. Бихме казали, че авторката отговаря на очакванията все още традиционния възприемател, за който знакови остават имена на мъжете интелектуалци и революционери от възрожденската епоха. Едновременно с това се

вписва в характерната литературна традиция на следосвободенския мемоарен наратив от първото десетилетие на XX век. И не на последно място конструира последователно разказа за женската просветителска публичност през българския XIX век, самоогласявайки се с автобиографичния си портрет в „неслучения канон“ на българските възрожденски писателки.